

УДК 94:341.43-054.73(477:4-15)"1947/1953"

© **Олександр ПОТИЛЬЧАК**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, м. Київ, Україна, 03037 (pot1965@ukr.net)

© **Oleksandr POTYL'CHAK**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of department of Original and Special Historical Sciences of the Faculty of History, of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (pot1965@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

© **Андрій АНДРЕЄВ**

кандидат історичних наук, незалежний дослідник (andreevandrew@ukr.net)

© **Andrij ANDREYEV**

PhD (History), independent researcher (andreevandrew@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6627-837X>

© **Дмитро КРАВЧЕНКО**

аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, м. Київ, Україна, 03037(dk_dk@i.ua)

© **Dmytro KRAVCHENKO**

PhD student of Department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (dk_dk@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8772-9982>

Бібліографічний опис статті: Potyl'chak, O. & Andreyev, A., Kravchenko, D. (2021). «Батьківщина кличе!»: діяльність органів репатріації серед переміщених осіб з України в Західній Європі (1947-1953) [Activities of repatriation bodies of the Ukrainian SSR among displaced persons in Western Europe (1947-1953)]. *Svit Clio* [Clio World], 1(2), 21-35. [in Ukrainian].

«БАТЬКІВЩИНА КЛИЧЕ!»: ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ З УКРАЇНИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ (1947-1953)

Анотація. Мета статті. На основі документальних джерел із фондів центральних державних архівів України досліджено проблему діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України в Західній Європі в 1947-1953 рр. З'ясовано причини, умови, напрямки, форми, методи та інструменти пропагандистської роботи органів репатріації різних рівнів, спрямованої на забезпечення добровільного повернення цієї категорії громадян до Радянського Союзу. Оцінено її ефективність. Проаналізовано роль і місце українського чинника в радянській репатріаційній стратегії в досліджуваній період. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму, методи аналізу, класифікації, синтезу, історико-генетичний та історико-типологічний. **Наукова новизна.** Погіршення стосунків між СРСР і його західними союзниками та початок «холодної війни» безпосередньо вплинули на зміну характеру репатріації. Обов'язкове (фактично примусове) передання радянській стороні всіх без винятку громадян – вихідців із СРСР після 1946 р. змінило принцип добровільної репатріації. Це супроводжувалося ускладненням доступу радянських репатріаційних місій до місць утримання переміщених осіб і зміною пріоритетів у методах роботи з ними. Головним завданням органів репатріації ставало забезпечення добровільного рішення переміщених осіб про своє повернення на батьківщину, а обмеженість безпосередніх активних контактів з ДР радянська сторона намагалася компенсувати активізацією дистанційних форм впливу. Важливим чинником активізації пропагандистського оброблення переміщених осіб-українців з боку радянських органів репатріації була збільшувана агітація за неповернення, що проводилася в західних зонах окупації Німеччини та інших непідконтрольних СРСР країнах Європи.

Напрямки та форми роботи з контингентом передбачали не лише звичне для попереднього етапу репатріації масове політичне оброблення та агітацію переміщених осіб за повернення до СРСР, але й індивідуальний вплив на конкретних людей. Набір методів та інструментів такого впливу передбачав: безпосередню агітацію мешканців таборів переміщених осіб, друк і розповсюдження радянської преси та агітаційної літератури (зокрема й українськомовної), демонстрацію художніх і документальних кінофільмів радянського виробництва, регулярну радіопропаганду українською мовою, а також написання індивідуальних і колективних листів особам, які ще залишалися за кордоном. Увесь цей пропагандистський контент піддавався суворій цензурі. **Висновки.** Практика підготовки та поширення вербального, друкованого, візуального чи епістолярного пропагандистського контенту, орієнтованого на цільову аудиторію переміщених осіб-українців, протягом 1947-1953 рр. демонструвала нестабільність як за кількістю, так і за якістю подібної продукції. Проблемою для органів репатріації стала організація контрольованого листування з переміщеними особами, які мешкали в західних зонах окупації Німеччини та Австрії. Місцевій владі не завжди вдавалося схилити людей в Україні, особливо нещодавно репатрійованих осіб, писати своїм рідним, близьким, друзям і колегам за кордон листи із закликами про повернення. Основним критерієм ефективності пропагандистських заходів, що проводили радянські органи репатріації серед переміщених осіб-українців з метою їх повернення до СРСР, є реальна чисельність репатріантів. Витрачені з цією метою фінансові та матеріальні ресурси є неспівмірні з реальною кількістю поверненців. Незначна чисельність репатріантів-українців, які в 1948-1952 рр. поверталися на батьківщину з територій західних зон окупації Німеччини та Австрії, може свідчити про несприйняття радянської пропаганди значною частиною тих, хто так і не повернувся до СРСР.

Ключові слова: агітація, друковані матеріали, зони окупації, кінопропаганда, колективне та особисте листування, переміщені особи, радіопропаганда, репатріанти, табори, українці, «холодна війна».

"MOTHERLAND IS CALLING!": ACTIVITIES OF SOVIETS REPATRIATION AUTHORITIES AMONG DISPLACED PERSONS FROM UKRAINE IN WESTERN EUROPE (1947-1953)

Abstract. The purpose of the article. *The problem of the activity of Soviet repatriation bodies among displaced persons from Ukraine into Western Europe in 1947-1953 has been considered on the basis of documentary sources from the funds of the central state archives of Ukraine. The reason, conditions, directions, forms, methods and tools of propaganda work of repatriation departments of different levels, aimed at ensuring the voluntary return of this category of citizens to the Soviet Union, have been studied. Its effectiveness is evaluated. The role and place of the Ukrainian factor in the Soviet repatriation strategy in the studied period have been analyzed. Research methodology – principles of scientificity, objectivity, historicism, method of analysis, classification, synthesis, historical-genetic and historical-typological methods. **Scientific novelty.** The determination of relations between the USSR and its Western allies and the beginning of the Cold War directly affected the specific of repatriation. The obligatory (actually forced) transfer to the Soviet side of all, without exception, citizens of Soviet origin, after 1946, was change by the principle of voluntary repatriation. This was accompanied by more difficult access for the Soviet repatriation missions to place of detention of displaced persons and change in priorities in the methods of working with them. The main task of the repatriation authorities was to ensure the voluntary decision on the displaced persons to return to their homeland, and the Soviet side tried to compensate for the limited direct active contracts with the DP by intensifying remote forms of influence. An important factor in intensifying the propaganda treatment of displaced Ukrainians by the Soviet repatriation authorities was the growing non-return campaign in the western arias of German occupation and other European countries not controlled by the USSR. Directions and forms of work with the contingent provided not only the usual for the previous stage of repatriation mass political treatment and agitation of displaced for return to the USSR, but, also individual influence on specific people. The set of methods and tools of such influence included: direct agitation of residents of displaced persons' camps, printing and distribution of Soviet press and propaganda literature (including Ukrainian-language), demonstration of the Soviet-made feature and documentary films, regular radio propaganda in Ukrainian, and writing individual letters. To people who remained abroad. All this propaganda content was severely censored. **Conclusions.** The practice of preparing and distributing verbal, printed, visual or epistolary propaganda content aimed at the target audience of displaced Ukrainians during 1947-1953 showed instability in both the quantity and quality of such products. The problem for repatriation authorities was the organization of controlled correspondence with displaced persons living in the western occupation zones of Germany and Austria. Local authorities have not always been able to persuade people in Ukraine, especially recently repatriated, to write letters to their relatives, friends and colleagues abroad calling for their return. The main criterion for the effectiveness of propaganda measures carried out by the Soviet repatriation authorities among displease Ukrainians in order to return them to the USSR is actual number of repatriates. The financial and material resources spent for this purpose are disproportionate to the actual number of returnees. The small part of Ukrainian repatriates returned to their homeland from the territories of western occupation zones of Germany and Austria during 1948-1952 may indicate that many of those who never returned to the USSR did not accept Soviet propaganda.*

Key words: agitation, printed materials, occupation zones, film propaganda, collective and personal correspondence, displaced persons (DP), radio propaganda, repatriates, camps, Ukrainians, the Cold War.

Постановка проблеми. Після Другої світової війни до Української РСР повернулося близько 2,700,000 осіб. При цьому, близько 300,000 українців і вихідців з України залишилися в Західній Європі. Не бажаючи повертатися до радянської України, ці громадяни в основному перебували в таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії, а також у Великобританії, Бельгії, Данії, Італії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Франції та Швеції. Спочатку союзники, дотримуючись ялтинських домовленостей¹, передавали СРСР усіх без винятку радянських громадян, які опинилися на контрольованій ними території Західної Європи. Проте з весни 1946 р. позиція США, Англії та Франції в цьому питанні зазнала суттєвих змін, унаслідок яких примусова репатріація громадян СРСР виявлялася неможливою. Відтак перед вертикаллю органів репатріації, зокрема й Української РСР, поставало досі незвичне завдання: потрібно було в зовсім нових умовах організувати роботу з повернення переміщених осіб-українців із таборів на території західних країн на батьківщину. Працівники органів репатріації тепер мали переконувати своїх співвітчизників повертатися на батьківщину добровільно, усвідомлено та без будь-якого примусу. Реалізувати це завдання в умовах повоєнної радянської дійсності з усіма її «принадами» політичного, соціального та економічного характеру було надзвичайно складно.

Проте змінилися не лише умови репатріаційного процесу, але й його завдання. На початку та в розпал примусової репатріації (1944-1946 рр.) головними в мотивації Й. Сталіна та його оточення повертати до СРСР мільйони своїх громадян були демографічний та економічний чинники. Репатрійовані громадяни мали стати ресурсом, здатним хоча б частково компенсувати гостру нестачу робочих рук на відбудові зруйнованої війною економіки країни. Після 1947 р. завдання репатріації були скореговані з урахуванням нових викликів, що їх приніс із собою початок «холодної війни». У цих умовах факти неповернення до «першої у світі держави робітників і селян» значної частини її громадян завдавали радянському режимові відчутних репутаційних збитків і наближали ідеологічну поразку СРСР у протистоянні із західними демократіями. Аби уникнути небажаного розвитку подій та мінімізувати чисельність неповернених із числа переміщених осіб-українців, влада вдалася до розроблення та реалізації комплексу заходів гуманітарного, політичного та ідеологічно-пропагандистського характеру, кінцевою метою яких мало стати повернення якомога більшої кількості етнічних українців і вихідців з України – громадян СРСР на батьківщину. Основним майданчиком реалізації цих заходів стали табори для переміщених осіб у Західній Європі, а інструментом – спеціально створені репатріаційні місії.

Об'єктивне вивчення історичного досвіду діяльності радянських органів репатріації в Європі повоєнного періоду, зокрема й у контексті роботи з переміщеними особами-українцями та вихідцями з України, є важливим для вирішення актуальних демографічних та соціально-економічних проблем сучасності. Зокрема, станом на 2019 р. за межами України мешкало до 13,000,000 українців. У 2018 р. за кордоном працювало 17,8% працездатного населення України, що складало 3,200,000 громадян держави. У процесі трудової та інших видів міграції щорічно беруть участь до 9,000,000 українців².

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема діяльності радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб у країнах Західної Європи після Другої світової війни до початку 1990-х рр. практично була виведена за межі актуальної дослідницької тематики. Не вдаючись до аналізу причин такої історіографічної ситуації, зазначимо, що з радянського періоду маємо лише мемуарно-публіцистичну книгу

¹ Ідеться про підписані під час роботи Кримської (Ялтинської) конференції лідерів СРСР США та Великобританії 4-11 лютого 1945 р. радянсько-британську (Молотов-Іден) та радянсько-американську (Гризлов-Дін) угоди про збір, умови утримання, взаємне передання громадян кожної з держав, які в роки війни за різних обставин опинилися за кордоном, зокрема на території Німеччини та окупованих нею країн (Див.: Лисенко О. Є. & Дерейко І. І. Кримська конференція 1945, Ялтинська конференція 1945. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2008. С. 358-360.

² Мінсоцполітики: понад 3 млн українців працює за кордоном на постійній основі. Радіо Свобода. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trudovi-mihranty-z-ukrainy/30087119.html>

А. Брюханова³. Цікаво, що за типовою для друкованої продукції такого штибу ідеологічною «половою», у тексті все ж натрапляємо на важливі факти, які ілюструють основні напрямки діяльності радянської репатріаційної місії в Німеччині, провідне місце серед яких автор книги – працівник цієї місії – відводить політичній та агітаційно-пропагандистській роботі серед потенційних репатріантів. Навпаки, із позицій жорсткої критики сталінської політики примусової репатріації аналізував проблему становища української еміграції в Австрії та Німеччині після Другої світової війни В. Маруняк⁴.

Позитивно на історіографічному процесі з нашої теми відбилося зняття цензурних обмежень і відкриття доступу до раніше втрачених архівних фондів, що стало можливим із відновленням державної незалежності України. Одним із перших серед українських учених проблематику організації, структури та функціонування таборів для переміщених осіб на території Німеччини та Австрії досліджував К. Кейданський⁵. Табори для переміщених осіб у Європі в контексті переселення українських біженців до США та Канади після Другої світової війни вивчав С. Рудик⁶, який у співавторстві з Ю. Макаром досліджував питання видання українських втікачів і переміщених осіб до СРСР⁷. З огляду на вивчення феномену українського політичного біженства після Другої світової війни тему діяльності таборів для переміщених осіб-українців у Західній Європі опрацювала Л. Стрільчук⁸. На початку 2000-х рр. різні аспекти діяльності радянської репатріаційної місії в повоєнній Західній Європі на початку «холодної війни» досліджував С. Гальчак⁹. Питання створення та функціонування таборів для переміщених осіб у західних зонах окупації, а також діяльність радянських репатріаційних місій вивчав М. Куницький¹⁰. У контексті аналізу специфіки агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України проблем роботи репатріаційної місії УРСР в Західній Європі торкався А. Андреев¹¹. Табори для переміщених осіб як осередки культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України в Західній Німеччині досліджує О. Подобед¹².

Вагомим є доробок сучасної зарубіжної історіографії проблеми повоєнної репатріації до Радянського Союзу. Проте діяльність репатріаційних місій УРСР у таборах для переміщених осіб у цих працях відображена фрагментарно, здебільшого в контексті аналізу загальних засад і практики роботи радянських органів репатріації на її завершальному етапі. Найвідомішими серед них є праці В. Земскова¹³ та П. Поляна¹⁴. Драматична доля українських біженців і репатріантів у повоєнній Європі на тлі геополітичного протистояння держав-альянтів (членів Антигітлерівської коаліції) є предметом дослідження М. Дичок¹⁵.

³ Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан; Лит. ред. М. Виленский. Москва: Госполитиздат, 1958. 208 с.

⁴ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. I: 1945-1951. Мюнхен: Академічне Вид-во д-ра Петра Белея, 1985. 405 с.

⁵ Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру та діяльність. Українська діаспора. 1994. Ч. 1-2. С. 108-123.

⁶ Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Київ, 2003. 22 с.

⁷ Макару Ю. І. & Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни. Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. 1995. Вип.4. Ч.2. С. 141-146.

⁸ Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1999. 16 с.

⁹ Гальчак С. Д. Діяльність радянських репатріаційних місій на початку «холодної війни». Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Вип. 4. С. 555-561.

¹⁰ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 118-157.

¹¹ Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944-1953 рр.): Монографія. Київ: Вид-во ДІА, 2018. 256 с.

¹² Подобед О. А. Українська планета ДіПі: Культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О.Євенок, 2018. 396 с.

¹³ Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан. Война и общество. 1941-1945 гг. Кн. 2. Под ред. Севастьянова Г. Н. Москва: Наука, 2004. С. 331-358.

¹⁴ Поляна П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва: РОССПЭН, 2002. 895 с.

¹⁵ Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Oxford: St. Antony's College, 2000. 277 p.

Мета і завдання дослідження. На основі документальних джерел із фондів центральних державних архівів України схарактеризовано проблему діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України в Західній Європі в 1947-1953 рр. Проаналізовано причини, умови, напрямки, форми, методи та інструменти, а також оцінено ефективність пропагандистської роботи органів репатріації різних рівнів, спрямованої на забезпечення добровільного повернення цієї категорії громадян до Радянського Союзу. Ідеться про роль і місце українського чинника в радянській репатріаційній стратегії в досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість сучасних дослідників проблеми повоєнної репатріації радянських громадян сходяться на тому, що основною причиною зміни її характеру з весни 1946 р. став чинник «холодної війни», що розгорталася між Радянським Союзом та його вчорашніми західними союзниками по Антигітлерівській коаліції. Так чи інакше, але незаперечним фактом є припинення з 1946 р. обов'язкової репатріації переміщених осіб – радянських громадян, а серед них українців і вихідців з України до СРСР. Радянські репатріаційні місії що далі, то більше втрачали можливості безпосередньо активно тиснути на співвітчизників з метою схилити їх до повернення на батьківщину, а натомість мали демонструвати винахідливість, витонченість і різноманітність у методах і формах роботи з потенційними поверненими. При цьому все більшого значення набував національний чинник.

Напрямок та зміст роботи репатріаційних місій часто залежали від того, з яким етнічним контингентом репатріантів вони мали справу. Чи не найбільшу за чисельністю спільноту таборів для переміщених осіб у Західній Європі в повоєнний період становили українці або ж вихідці з України. Якщо на початок 1945 р. таких осіб нараховувалося близько 2,200,000¹⁶, то після завершення масової примусової репатріації їх кількість скоротилася більше як удесятеро. За підрахунками В. Маруняка в американській, англійській та французькій зонах окупації Німеччини та в Австрії станом на березень 1946 р. перебувало понад 198,000 переміщених осіб з України. У серпні 1947 р. таких було трохи більше 160,000 осіб; у лютому 1948 р. – 137,442 особи¹⁷; у січні 1949 р. – 96,288 осіб. На початку 1950 р. у таборах для переміщених осіб на території Німеччини та Австрії ще залишалося понад 59,000 українців, які відмовлялися повертатися до СРСР¹⁸. Саме на цю категорію потенційних репатріантів і спрямовували свою діяльність органи репатріації УРСР, зокрема через своїх представників, що входили до складу радянських місій репатріації в Західній Європі. Наприкінці 1949 р. такі місії діяли в усіх контрольованих союзниками зонах окупації Німеччини та Австрії. Зокрема, місцем дислокації радянської репатріаційної місії в англійських зонах окупації були в Німеччині – Бад-Зальцуфлен (*Bad Salzuflen*) у землі Північний Рейн-Вестфалія; в Австрії – Клагенфурт (*Klagenfurt*) у Каринтії. У французьких зонах окупації репатріаційні місії СРСР знаходилися в курортному Баден-Бадені (*Baden-Baden*) у землі Баден-Вюртемберг (Німеччина) та в столиці австрійського Тіролю – Інсбруку (*Innsbruck*). Радянська репатріаційна місія в американській зоні окупації Австрії розміщувалася в Зальцбургу (*Salzburg*)¹⁹. У березні 1949 р. американці шляхом блокади радянської місії репатріації змусили її покинути Франкфурт-на-Майні (*Frankfurt am Main*)²⁰.

Вочевидь, не можна стверджувати, що апарат відділу репатріації Ради Міністрів УРСР (далі – РМ УРСР) виявився повністю не готовим до роботи в умовах, коли співвітчизники, які перебували за кордоном, мали приймати рішення про своє повернення на батьківщину добровільно та усвідомлено. Це не зовсім так. Ще починаючи з 1944-1945 рр., вертикаль радянських репатріаційних органів та установ в Україні досить успішно апробувала цілу систему заходів агітаційно-пропагандистського та гуманітарного характеру, спрямованих на те, щоб схилити переміщених осіб цілком добровільно повертатися до СРСР. Відмінність полягала лише в тому, що 1947-1953 рр. забезпечення добровільного повернення співгромадян на батьківщину ставало головним завданням органів репатріації, а відтак їхня робота мала бути багатократно активізованою.

¹⁶ *Subtelny O.* Ukrainians in North America. An illustrated history. Toronto-Buffalo-London, 1991. P. 191.

¹⁷ За іншими даними, станом на 1 квітня 1948 р. у західних зонах окупації Німеччини та Австрії, у Великобританії, Італії та інших країнах знаходилося понад 92,000 «радянських громадян української національності» зі статусом переміщених осіб (Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 51-66. Арк. 326.

¹⁸ *Маруняк В.* Вказ. праця. С. 86.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9972. Арк. 174.

²⁰ *Полян П.* Указ. соч. С. 266-267.

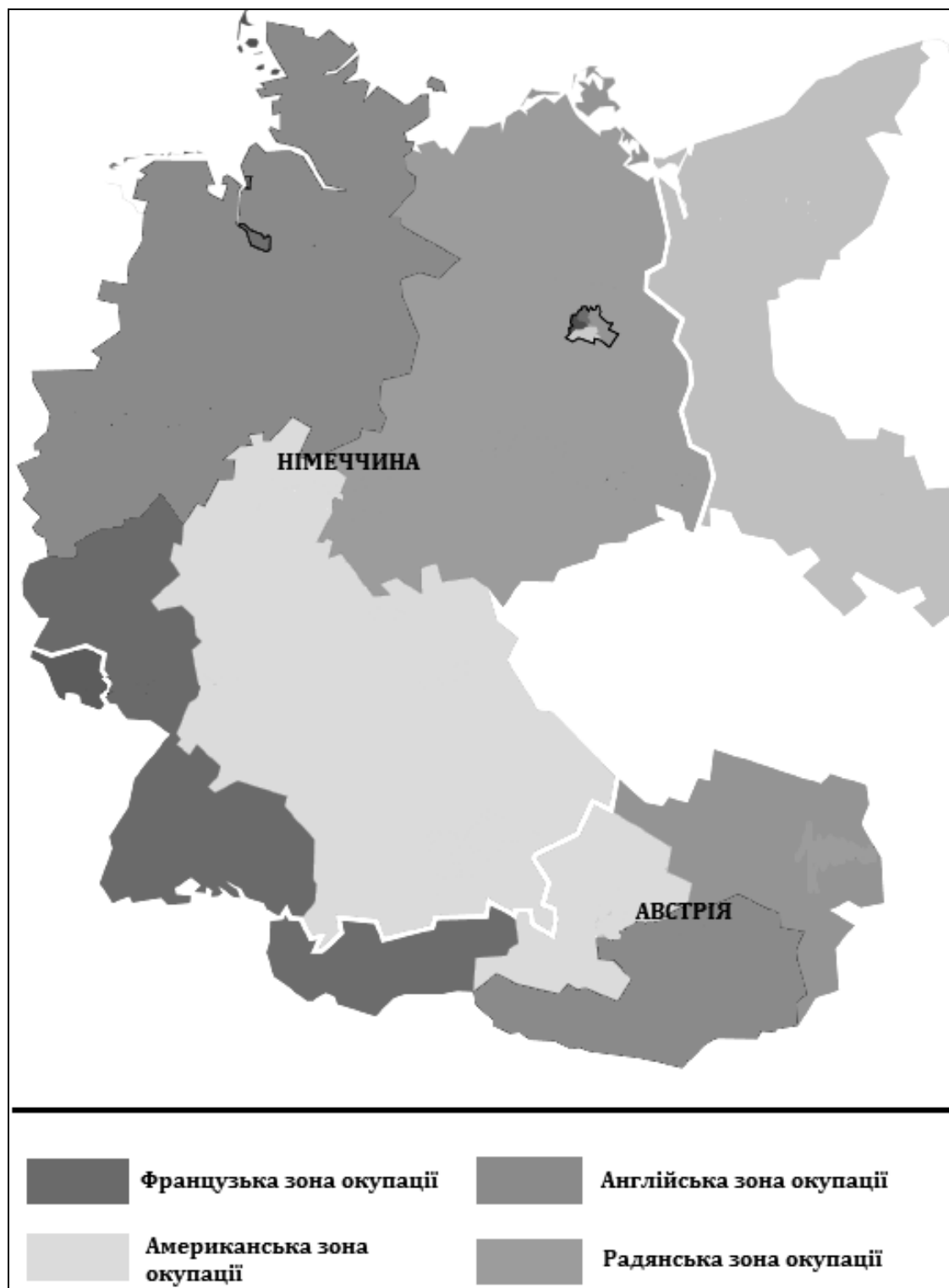

Рис. 1. Зони окупації Німеччини, 1945-1949 рр.

Труднощів додавала та обставина, що робота радянських органів репатріації відтепер тривала в умовах, коли західні союзники, передусім американці та англійці, посилили пропаганду неповернення серед громадян СРСР, чинили спротив у доступі радянських репатріаційних місій до таборів переміщених осіб і запровадили цензуру їхнього листування з родичами на батьківщині. З'ясування причин такої поведінки нещодавніх союзників не є завданням цього дослідження. Зазначимо лише, що на ці обставини звертав увагу російський дослідник П. Полян, наводячи приклади того, як зі зміною політичного курсу

західних держав щодо СРСР суттєвих змін зазнали й умови репатріації радянських громадян із територій контрольованих США, Великобританією та Францією окупаційних зон Німеччини та Австрії. Наприклад, якщо в 1945- на початку 1946 рр. достатніми підставами для відвідування радянськими репатріаційними місіями таборів переміщених осіб в англійській зоні окупації були присутність у них громадян СРСР і вчасно подана заявка, то в другій половині 1946-1947 рр. процедура значно ускладнилася, а згодом доступ радянських місій до таборів переміщених осіб фактично заборонили. Зустрічі офіцерів органів репатріації з радянськими громадянами перенесли до спеціально створених для цього приймальних кімнат, які контролювала поліція, а всіх відвідувачів реєстрували. Такі кімнати приймали потенційних репатріантів лише раз на тиждень за умови завчасного подання заявки на проведення зустрічі²¹. Американці діяли ще відвертіше, просто приховуючи від радянської сторони місця дислокації окремих таборів переміщених осіб²².

Прямі обмеження діяльності репатріаційної місії СРСР в американській окупаційній зоні почали запроваджуватися восени 1947 р. Зокрема, 12 вересня 1947 р. директор із цивільних справ американської військової адміністрації, бригадний генерал Томас Г. Гарольд своєю директивою заборонив пряме передавання радянськими офіцерами переміщеним особам листів від їхніх родичів із СРСР. 5 листопада 1947 р. було заборонено повідомляти переміщених осіб, які мешкали за межами таборів, про час і місце роботи радянських репатріаційних місій. 22 травня 1948 р. заступник командувача американських військ у Німеччині генерал Кларенс Т. Хюбнер заборонив увезення, продаж і розповсюдження в американській окупаційній зоні радянської друкованої продукції, натомість посиливши власну пропагандистську діяльність²³. Роботу з репатріації ускладнював і той факт, що 30-40% від загальної чисельності біженців і переміщених осіб-українців, які ще залишалися в таборах на території західних зон окупації, складали політичні емігранти, які, боячись переслідувань за звинуваченням у колабораціонізмі, зовсім не прагнули повернення в СРСР²⁴. Досить численною категорією переміщених осіб були також мешканці західних областей УРСР (колишніх територій Польщі), радянського громадянства яких союзники не визнавали.

З 1 липня 1948 р. американці закрили доступ членам радянських військових місій до низки пунктів на лінії розмежування окупаційних зон, а згодом ускладнили процедуру листування переміщених осіб. Відтепер листи з СРСР до американської зони окупації приймали тільки через пункт поштової цензури в м. Кассель. Адресатам листи вручали після перегляду їх органами військової контррозвідки²⁵. На наш погляд, цілеспрямовано запроваджуючи жорсткі обмежувальні заходи щодо діяльності радянських місій із репатріації на території підконтрольних американцям та англійцям окупаційних зон, США та Великобританія прагнули таким чином мінімізувати вплив радянської пропаганди в усіх можливих її проявах, а також максимально перешкодити репатріаційним зусиллям СРСР.

Реальність становища диктувала нові підходи в роботі: обмеженість безпосередніх активних контактів із потенційними репатріантами радянська сторона намагалася компенсувати активізацією дистанційних форм впливу. Відтак основні напрямки роботи з контингентом передбачали не лише звичне масове політичне оброблення та агітацію переміщених осіб за повернення до СРСР, але й індивідуальний вплив на конкретних людей. При цьому набір методів та інструментів такого впливу був досить різноманітним: від безпосередньої агітації під час зустрічей із мешканцями таборів переміщених осіб, друку та розповсюдження радянської преси й агітаційної літератури (зокрема й українськомовної), демонстрування художніх і документальних кінофільмів радянського виробництва, до регулярної трансляції радіопередач і написання індивідуальних та колективних листів рідними, близькими та колегами тих громадян, які залишалися в таборах для переміщених осіб за кордоном.

Важливим чинником активізації пропагандистського оброблення переміщених осіб – вихідців із території СРСР з боку радянських органів репатріації стала зростаюча агітація за неповернення, що проводилася в західних зонах окупації Німеччини та інших

²¹ Полян П. Указ. соч. С. 263-265.

²² Гаца О., & Корнійчук Т., Слесарева Н. (ред.). Пам'ять заради майбутнього. Спогади. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2003. С. 133-134.

²³ Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. С. 186.

²⁴ Подобєд О. А. Вказ. праця. С. 37.

²⁵ Полян П. Указ. соч. С. 266-267.

непідконтрольних СРСР країнах Європи. 19 грудня 1946 р., уповноважений Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР із репатріації генерал-полковник П. Голіков надіслав першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову лист, у якому обґрунтував необхідність посилити політичну роботу серед переміщених осіб з України в Західній Європі та визначав її провідні напрямки. Зокрема, керівник радянського відомства з репатріації повідомляв про існування в окупаційних зонах союзників «реакційних, націоналістичних та профашистських комітетів і товариств», якими «[...] за прямого заступництва союзних властей, серед радянських громадян проводиться широка антирадянська пропаганда за неповернення на Батьківщину, друкуються газети, бюлетені, журнали, інша антирадянська література, розповсюджуються провокаційні чутки про те, що всі репатріанти, які повернулися до Радянського Союзу, піддаються репресіям. У друкованих виданнях і в усній пропаганді агенти «комітетів» і «товариств» розповсюджують серед радянських громадян брехливу інформацію про становище в Українській РСР [...]»²⁶. Інформуючи керівництво УРСР про діяльність в окупаційних зонах союзників на території Німеччини та Австрії радянських репатріаційних місій, П. Голіков наголошував на гострій потребі українськомовного пропагандистського контенту. За його словами, для проведення політичної агітації за повернення до СРСР серед переміщених осіб-українців бракувало майже всього: газет, журналів, масово-політичної та художньої літератури, кінофільмів і кіножурналів українською. Для виправлення становища керівник радянських органів репатріації пропонував реалізувати низку різнопланових заходів, націлених на активізацію пропагандистської роботи серед «громадян СРСР української національності».

По-перше, ішлося про видання масовим накладом українською мовою спеціальної брошури, де було б відображено зусилля влади, спрямовані на працевлаштування та побутове облаштування репатрійованих громадян, державну допомогу цій категорії осіб, їх участь у суспільно-політичному житті УРСР. До змісту брошури мали долучити тексти постанов РМ СРСР та Української РСР про пільги репатріантам, а також листи поверненців про їхнє теперішнє життя в СРСР. Готову брошуру Управління уповноваженого з репатріації РМ СРСР планувало розповсюджувати серед переміщених осіб української національності, які перебували на територіях Західної Європи, непідконтрольних радянській окупаційній адміністрації.

Активізувати передбачалося й напрям візуальної пропаганди, зокрема шляхом створення тематичного українськомовного кіножурналу та фотовиставок, які б висвітлювали зустрічі репатріантів в Україні, їх працевлаштування та побут, допомогу держави поверненцям у будівництві житла, розвитку власного господарства. Поряд із цим Москва наполягала на надсиланні до таборів переміщених осіб іншої українськомовної художньої та документальної кінопродукції. Розповсюджувати серед переміщених осіб збиралися й українськомовну друковану продукцію масово-політичного характеру. Основною темою всього цього інформаційного контенту мала бути відбудова зруйнованого війною господарства УРСР, а особливо в західних областях республіки.

У нових умовах репатріації важливого значення набувала радіопропаганда та листування зі співвітчизниками за кордоном. З огляду на це П. Голіков уважав за необхідне організувати регулярні радіопередачі для зарубіжних українців (до 2-х ефірів на тиждень). Обов'язковим елементом цих радіоефірів мали би бути виступи репатріантів, які повернулися. Також керівництво УРСР планувало організоване «контрольоване відповідними органами» листування репатрійованих громадян зі своїми рідними та знайомими, які ще залишалися в таборах для переміщених осіб у Західній Європі²⁷. Лист П. Голікова став для органів репатріації Української РСР прямим керівництвом до дії та визначив зміст роботи, спрямованої на забезпечення добровільного повернення на батьківщину переміщених осіб-українців.

Відповідальні за цей напрям роботи чиновники зреагували досить швидко. Уже 27 грудня 1946 р. керівник відділу репатріації РМ УРСР М. Зозуленко повідомляв до Москви про регулярні радіопередачі для закордонних українців, маючи на увазі 14-хвилинні вечірні випуски «Вістей по Україні», які Комітет радіофікації УРСР видавав в ефір на середніх хвилях п'ять разів на тиждень, окрім понеділка та суботи²⁸. З 1 січня 1947 р. органи репатріації УРСР щоденно отримували кілька центральних республіканських газет і журналів українською мовою для розповсюдження серед переміщених осіб-українців на території Франції. Тут, на

²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2594. Арк. 1.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2594. Арк. 2-3.

²⁸ ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4227. Арк. 69.

відміну від контрольованих американцями та англійцями окупаційних зон Німеччини, радянські репатріаційні місії діяли відносно вільно, проводячи агітацію за повернення до СРСР. І саме для поширення серед цього контингенту переміщених осіб та реемігрантів щодня через радянські репатріаційні місії передавали 1,000 примірників «Радянської України», по 500 примірників «Правди України» та «Молоді України», а також республіканські журнали «Радянська жінка», «Україна» та «Перець»²⁹.

Є суб'єктивні свідчення, які дають змогу скласти досить загальну характеристику ефективності радянської пропаганди через радіо і пресу серед українців – вихідців із західних областей республіки, які наприкінці 1946 р. перебували на території Франції та повернулися на батьківщину. Наприклад, у тогочасних звітах Львівського обкому КП(б)У до Києва натрапляємо на згадки про те, що прибулі на територію області репатріанти, ще перебуваючи у Франції, слухали радянські радіопередачі та читали місцеву прорадянську пресу, зокрема паризьку українськомовну газету «Батьківщина»³⁰. Гадаємо, що в цьому випадку йдеться передусім про психологічний ефект, який могло справити вимовлене чи написане рідною мовою слово на людей, що з різних причин і за різних обставин опинилися за тисячі кілометрів від свого дому.

Після завершення репатріації громадян української національності із Франції та Болгарії (1946-1947 рр.) за кордоном більше не лишалося скільки-небудь значних консолідованих контингентів переміщених осіб з України, до яких радянські репатріаційні місії мали б безпосередній та практично необмежений доступ. Відтак не залишалося нічого іншого, як переконувати співвітчизників повертатися, використовуючи при цьому інструменти як безпосереднього, так і дистанційного впливу, зокрема пряму агітацію, радіопропаганду, особисте листування чи друковану агітаційну продукцію.

Своєрідним перехідним моментом можемо вважати рішення РМ СРСР від 11 жовтня 1947 р. про чотирьохмісячне відрядження до західних зон окупації Німеччини та Австрії делегацій «громадсько-політичних діячів» Української, Білоруської, Естонської, Латвійської та Литовської РСР для безпосередньої агітації в таборах для переміщених осіб з метою прискорення їх репатріації до Радянського Союзу. Для забезпечення роботи делегацій, зокрема й від Української РСР, у Москві спланували низку заходів. Заступник уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації генерал-лейтенант К. Голуб'єв, призначений радянським урядом керівником об'єднаної делегації республік, просив керівництво УРСР виступити з офіційним урядовим зверненням до українців-переміщених осіб із закликом про повернення на батьківщину. При цьому московський чиновник покликався на позитивний досвід Естонської, Латвійської та Литовської РСР, уряди яких уже схвалили подібні звернення, а ті відіграли «велику роль у справі репатріації громадян цих республік». Текст схваленого ЦК КП(б)У та РМ УРСР звернення було запропоновано надрукувати у вигляді листівки накладом 300,000 примірників. Поряд із цим передбачено підготовку та видання накладом у 25,000 примірників українськомовної ілюстрованої агітаційної брошури, складеної з розповідей громадян, які вже повернулися до України та, зокрема, її західних областей. Також ставилося завдання комплектування 150-ти мобільних бібліотек (по 50 назв книг у кожній) української художньої та суспільно-політичної літератури для передання до таборів переміщених осіб. Для візуальної пропаганди готували спеціальний ілюстрований фотожурнал, короткометражний документальний фільм і чотири кіножурнали з обов'язковими кадрами про трудове та побутове облаштування репатріантів, які повернулися до УРСР у 1947 р. Також окремими листівками мали бути видані 2-3 листи від репатріантів до співвітчизників, які ще залишалися за кордоном. Для організації виступів членів української делегації перед співвітчизниками в таборах слід було підготувати тези, тематика яких була визначена та узгоджена заздалегідь. Не забули й про радіопропаганду. Для її забезпечення республіканський радіокомітет мав щотижнево організовувати записи на магнітофонну плівку виступів-звернень відомих в Україні осіб і пересічних репатріантів із закликами до земляків повертатися додому. Окрім цього, для розповсюдження серед переміщених осіб українській делегації передавали 50,000 примірників листівки з текстом раніше схваленого урядом УРСР звернення до бійців УПА³¹.

Спостережено, що обсяги *радіопропаганди* зростали зі зменшенням можливостей радянських репатріаційних місій проводити безпосередню агітацію в таборах для переміщених осіб. Так, уже із середини серпня 1947 р. через віденську радіостанцію

²⁹ Там само. Арк. 70.

³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2616. Арк. 11.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5166. Арк. 4-5.

щовівторка і щоп'ятниці в ефір почали транслювати радіопередачі, адресною категорією для яких стали українці, литовці, естонці, латиші та білоруси, що продовжували мешкати в таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині та Австрії³². Зрозуміло, що без спеціальної підготовки ефірного контенту тут не обійшлося. Влада не могла допустити жодних «сюрпризів» від дикторів чи учасників таких радіопередач. Саме тому виступи «промовців» ретельно готували та цензурували. 14 жовтня 1947 р. начальник політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР з репатріації полковник Г. Логунов просить М. Зозуленка організувати щотижнево записи на магнітофонну плівку виступів репатрійованих українців, особливо тих, хто повернувся додому нещодавно. Звукозаписи з доданими до них текстами виступів українською і російською мовами вислали до Москви, а вже звідти після цензурування передавали на радіостанції Берліну та Відня. На плівку мали записувати й виступи репатріантів для радіопередач, що транслювалися в ефір безпосередньо з Києва. Поряд із пропагандистськими матеріалами в ефір планувалося транслювати записи популярних українських пісень і фрагменти музичних творів³³.

Генерал-лейтенант К. Голуб'єв у листі від 28 листопада 1947 р. просив секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова організувати на республіканській радіостудії регулярні записи виступів репатріантів, відомих політичних і громадських діячів УРСР із закликом до переміщених осіб-українців повертатися на батьківщину³⁴. В іншому своєму листі на ім'я М. Хрущова, датованому 2 квітня 1948 р., московський чиновник знову наголосив на здійсненні щотижневих записів спеціальних радіопередач для переміщених осіб-українців з метою їх подальшої трансляції в ефірах Берлінської та Віденської радіостанцій. Поряд із цим К. Голуб'єв продовжував наполягати на необхідності двічі на тиждень проводити радіопередачі для закордонних українців із Києва³⁵. Ще в одному листі, від 22 квітня 1948 р., начальник політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР з репатріації полковник Г. Логунов просив М. Зозуленка передати до Берліна дві патефонні платівки із записом Державного Гімну Української РСР для його трансляції в ефірі³⁶. Кандидатів на роль «промовців» для виступів по радіо ретельно підбирали із грамотних репатріантів, здатних добре читати текст «свого» виступу українською мовою³⁷.

Незважаючи на всі зусилля, ситуація із трансляцією радіопередач для переміщених осіб українською мовою, особливо з радіостанцій на території Східної Німеччини та Австрії, була не надто оптимістичною. Наприклад, у квітні 1949 р. берлінська радіостанція «Волга» здійснила 34 ефіри для цієї цільової аудиторії, з яких українською мовою – лише 4. Решта передач звучали латиською (9), естонською (9), литовською (8) та російською (4) мовами. Щодо змісту інформаційного контенту, то українська аудиторія слухала відповіді Й. Сталіна на інтерв'ю американському журналісту, текст постанови ЦК ВКП(б) та РМ СРСР про зниження цін, повідомлення ТАРС про невиконання англійцями, американцями та французами угод із репатріації радянських громадян, а також огляди українських радянських газет, виступи репатрійованих, листи з України та оголошення про розшук громадян³⁸. А можливість слухати ці передачі українці мали. За свідченням С. Корхової, яка на початку 1949 р. мешкала в таборі для переміщених осіб м. Нойштадт, у її таборі були родини українців, які мали радіоприймачі і слухали радіопередачі з Берліна та Києва³⁹. Навесні 1949 р. ЦК КП(б)У спланувало нові заходи щодо організації двічі на тиждень 30-хвилинних радіоефірів із Києва на закордонну аудиторію потенційних репатріантів, а також запису чотирьох спеціальних радіопередач українською для берлінської радіостанції «Волга»⁴⁰. Архівні документи відділу у справах репатріації РМ УРСР свідчать, що питання підготовки агітаційних радіовиступів для їх трансляції на аудиторію переміщених осіб української національності розцінювалося як один із головних заходів прискорення повернення їх на батьківщину навіть у березні 1952 р.⁴¹

³² ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп.7. Спр. 5786. Арк. 33.

³³ Там само. Арк. 86.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. Арк. 4.

³⁵ Там само. Спр. 5166. Арк. 327.

³⁶ ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7874. Арк. 2.

³⁷ Там само. Спр. 7933. Арк. 65.

³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 18-19.

³⁹ Там само. Арк. 20.

⁴⁰ Там само. Арк. 5-6.

⁴¹ ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7311. Арк. 24.

Важливе значення в радянській пропаганді та контрпропаганді за добровільне повернення переміщених осіб, яких СРСР вважав своїми громадянами, мали *друковані матеріали*. Наприкінці 1947 р. для масового розповсюдження серед українців у таборах для переміщених осіб за кордоном було започатковано серію українськомовних агітаційних брошур «На рідній Україні». До укладання випусків серії залучали облвиконкоми та обкоми КП(б)У, журналістів, письменників, художників та науковців, а методичні вказівки щодо формування контенту надавав відділ репатріації РМ УРСР. Пояснюючи, які саме матеріали мають увійти до змісту окремих випусків, М. Зозуленко в листі, надісланому головам облвиконкомів 28 жовтня 1947 р., наполягав на «всесторонньому висвітленні питань трудового й матеріально-побутового облаштування, забезпечення житлом, видання грошової, харчової та іншої допомоги репатріантам, освіти молоді, піклування про інвалідів, літніх людей, багатодітних і самотніх матерів, участь репатріантів у громадській і політичній роботі». Керівник репатріаційного відомства УРСР вважав за необхідне, щоб у матеріалах брошур виділили місце представникам різних гендерних, вікових і професійних груп репатріантів: жінкам і чоловікам, дітям, школярам, молоді та особам старшого віку, шахтарям, промисловим робітникам, працівникам радгоспів і колгоспникам, селянам-одноосібникам (у західних областях УРСР), людям інтелектуальної та творчої праці – учителям, лікарям, агрономам, художникам, артистам тощо. Особливо важливим завданням для укладачів подібної продукції став показ фактів «піклування уряду й місцевих органів про репатріантів як рівноправних радянських громадян»⁴².

Підготовка друкованих агітаційних матеріалів для розповсюдження серед переміщених осіб з України зберігала свою актуальність і надалі. Наприклад, плануючи у квітні 1949 р. заходи в межах проекту постанови «Про посилення політичної роботи за повернення радянських громадян української національності, які знаходяться за кордоном на становищі переміщених осіб», відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У знову передбачав видання накладом 10,000-20,000 примірників спеціальних агітаційних брошур, ілюстрованих фото-журналів, листівок і художніх поштових карток із текстами, що закликали б українців повертатися на батьківщину. Газету «Радянський селянин» мали доповнити спеціальною змінною сторінкою, де б розповідалося про життя репатрійованих в УРСР, а наклад видання збільшити до 3,300 примірників. Своє завдання отримав і Союз письменників УРСР. Його члени мали «організувати створення» літературних творів «про життя радянських громадян у німецькому рабстві, звільнення їх, репатріацію, трудове та господарсько-побутове облаштування на батьківщині»⁴³.

Робота з підготовки та розповсюдження за кордоном друкованої агітаційної продукції для переміщених осіб продовжувалася в УРСР до моменту ліквідації республіканських органів репатріації. Постановою ЦК КП(б)У №104 від 22 березня 1952 р. передбачалося видання ілюстрованого журналу, збірника патріотичних нарисів, віршів і пісень, а також листівок-відозв, адресованих українцям за кордоном. На ці потреби з республіканського бюджету асигнувалося 192,000 рублів⁴⁴. Коли наклад агітаційно-пропагандистського збірника «В сім'ї братніх народів» уже завершували друкувати, стало відомо про розформування вертикалі органів репатріації в УРСР. Відтак контроль за завершенням друку збірника ЦК КП(б)У передоручив Міністерству закордонних справ УРСР. Прикметним є те, що 8,000 примірників цього пропагандистського видання відправили до Москви на адресу консульського управління МЗС СРСР, а 2,000 примірників передали Українському товариству культурних зв'язків із закордоном для поширення серед співвітчизників поза межами України⁴⁵.

Ще одним активним інструментом агітації за повернення переміщених осіб, поширеним у практиці радянських органів репатріації Української РСР у 1947-1953 рр., було *колективне та особисте листування*. Важливість цього завдання виходила з особливої довіри, що її виявляли ізольовані в чужій країні люди до слів своїх рідних і близьких, а надто тих, хто сам нещодавно повернувся до України з таборів DP у Західній Європі. Зважаючи на це, такі листи органи репатріації готували централізовано та після перевірки їх змісту так само централізовано надсилали до Києва. Далі це листування прямувало до Москви, звідки через радянські репатріаційні місії передавали в пункти поштової цензури західних зон окупації, а звідти – адресатам до таборів. 2 вересня 1947 р., інструктуючи керівників відділів

⁴² Там само. Оп. 7. Спр. 5849. Арк. 127.

⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 4-6.

⁴⁴ ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7375. Арк. 14.

⁴⁵ Там само. Спр. 9688. Арк. 130.

репатріації облвиконкомів, М. Зозуленко наголошував, що листи репатрійованих громадян своїм знайомим і родичам із закликами про повернення на батьківщину слід було надсилати до Києва у відкритих конвертах із відповідною адресою та погашеними штемпелем місцевої поштової контори марками⁴⁶. В іншій інструкції (від 24 березня 1948 р.) М. Зозуленко роз'яснював форму та зміст листів, адресованих переміщеним особам у західні зони окупації. Усі дописи треба було писати чорнилом, угорі листа обов'язково зазначаючи адресу, прізвище, ім'я та по батькові особи, якій він надсилається, а наприкінці листа – адресу, прізвище, ім'я та по батькові відправника. Надсилалися листи в незаклеєних конвертах із зазначенням адреси отримувача іноземною та рідною мовою, а адреса відправника – тільки рідною мовою. «Треба стежити, – зауважував М. Зозуленко, – щоб при відправці листів до нас (Відділу репатріації РМ УРСР – Авт.) вони не були забруднені, проколоті та взагалі не зіпсовані. Бажано, щоб до листів була прикладена особиста фотокартка відправника або груповий знімок із родиною»⁴⁷. До керівництва процесом організації листування з переміщеними особами активно долучалася й вертикаль партійних органів, продукуючи різні «вказівки» щодо цього. Наприклад, у документі, розісланому 14 жовтня 1948 р. на адресу партійних секретарів усіх рівнів, заступник керівника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У І. Сосновський акцентував увагу на необхідності використовувати для організації надсилання листів «найбільш перевірених осіб із числа репатрійованих», супроводжуючи ці заклики «гарними прикладами» з життя і праці останніх⁴⁸.

Про те, якими саме були результати цієї роботи, частково свідчить статистика відділу репатріації Радянської Військової Адміністрації (РВА) у Німеччині. Зокрема, у квітні 1949 р. із території Української РСР до західних зон окупації Німеччини було надіслано 244 листи. Із них до американської зони – 79, до англійської – 93, а до французької зони окупації – 72 листи. Цікаво, що дописи українцям склали понад 42% кореспонденції, яка того місяця надійшла з території СРСР на адреси переміщених осіб у таборах західних зон окупації. Для порівняння: із Литовської РСР надійшло 56 листів, із Латвії – 48, з Естонської РСР – 97, із Білорусі – 30, а з РРФСР – 35 листів. Натомість відповідали переміщені особи значно рідше. У тому ж таки квітні 1949 р. із англійської зони окупації Німеччини до УРСР було відправлено 30, а з французької – 36 листів, а статистика листів з американської зони окупації в цьому документі зовсім відсутня⁴⁹.

Загалом практика написання листів переміщеним особам із закликом до них повертатися в Україну демонструвала нестабільність як у кількісному, так і в якісному компонентах упродовж усього репатріаційного періоду. Місцевій владі не завжди вдавалося схилити громадян в Україні писати своїм родичам, близьким, друзям чи колегам, які залишалися за кордоном, листи із закликами про повернення. Особливо це стосувалося нещодавно репатрійованих осіб. Люди, які вже встигли на власному досвіді відчути всі «переваги» життя в повоєнному СРСР, робили це не надто охоче. Частими були випадки, коли дописувачі замість переконувати адресатів повертатися до України скаржилися на погане життя, просили тих не поспішати зі своїм рішенням, почекаати з поверненням або взагалі категорично не радили цього робити. Майже завжди лейтмотивом цієї епістолярної історії залишалася бажання кращого майбутнього своїм рідним і близьким.

Частину листів відслідковувала та вилучала радянська цензура. Ці матеріали, опрацьовані у вигляді аналітичної довідки, датованої початком вересня 1948 р., мали характерний зміст дописів, фрагменти з яких варто навести. Наприклад, громадянка Рогова із Запоріжжя писала своїй сестрі Катерині в англійську зону окупації Німеччини про те, що вона дуже бідує та просила її вислати «хоча б 10 рублів». Не надто сприяло позитивному рішенням про повернення додому й повідомлення В. Польового (с. Бубнівка Сатанівського р-ну Кам'янець-Подільської обл.) своїй сестрі, яка також перебувала в англійській зоні окупації Німеччини, про те, що їхню матір «за невідпрацьований мінімум трудоднів забрали до міліції». Про арешти за невироблені трудодні писала А Вевритюк із подільського села Хоминці в листі до Л. Шостицької, яка перебувала в американській зоні окупації Німеччини. О. Гудзь із Городищенського району Київщини в листі до рідної сестри Олександри не радила тій повертатися на батьківщину та скаржилася на своє погане життя. Не повертатися до СРСР радили своїм адресатам відправники ще в кількох листах⁵⁰.

⁴⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 5749. Арк. 73.

⁴⁷ Там само. Спр. 7932. Арк. 110-111.

⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5462. Арк. 97-98.

⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 15-16.

⁵⁰ Там само. Спр. 5462. Арк. 93-95.

Зі змісту деяких дописів стає зрозумілішою застосована місцевою владою методика організації контрольованого листування з переміщеними особами в західних зонах окупації. Наприклад, лікар В. Россовська із села Званівка Сталінської області в одному з листів до своєї сестри Н. Жилінської повідомляла про виклик до райвиконкому, де вона одразу ж написала листа. У наступних листах сестри Н. Россовська заспокоювала її, аби та не ображалася на цей допис і влаштувала своє життя так, як забажає сама, зокрема сама вирішувала повертатися їй на батьківщину чи ні⁵¹. Траплялося, що на місцях на осіб, які листувалися зі своїми рідними і близькими за кордоном, чинився тиск, цих людей відверто залякували. Складається враження, що в такий спосіб місцева влада намагалася мінімізувати неконтрольоване листування з переміщеними особами за кордоном. Зокрема, Ф. Лящук із села Бридки Старовижівського району Волинської області в листах своїм родичам – подружжю Гусар, які перебували в американській зоні окупації Німеччини, просила більше не писати додому, оскільки «[...] за ці листи вже дісталосся, й хоча цього разу минуло, проте бачимо, що за ці листи і вам дістанеться і нам [...]»⁵².

Брак листів пропагандистського змісту, особливо від осіб, раніше репатрійованих до УРСР, відчувався постійно. Не допомагали й постійні «нагадування», «прохання» та прямі вимоги чиновників із Москви та Києва щодо «активізації» цього напрямку роботи. Дійшло до того, що офіцери радянських репатріаційних місій, маючи під рукою базу даних переміщених осіб, які перебували в таборах західних зон окупації Німеччини, писали листи особисто. І зрідка навіть отримували відповіді. Наприклад, з інформації начальника відділу репатріації та розшуку громадян об'єднаних націй Радянської військової адміністрації в Німеччині генерала-майора Юркіна, датованої 25 червня 1949 р., дізнаємося, що офіцерами якоїсь «групи товариша Важеніна» написано та відправлено конкретним людям 226 листів (із них 205 дописів надіслано переміщеним особам до американської зони окупації Німеччини через французьку зону). Найбільше вражає гранично низька ефективність подібних зусиль: листи-відповіді із запевненнями про бажання повернутися до СРСР було отримано лише від ...чотирьох адресатів⁵³.

Певне місце в агітаційній роботі серед переміщених осіб української національності посідала *кінопропаганда*. Проте наприкінці 1940-х рр. можливості радянських репатріаційних місій у застосуванні цього інструменту впливу на людей у різних окупаційних зонах були не однаковими. Найдоступнішими для перегляду радянські документальні та художні кінострічки були в таборах ДР на території французької зони окупації Німеччини. Наприклад, у квітні 1949 р. радянська репатріаційна місія організувала там 11 кіносеансів, які відвідало 4,680 осіб. Серед документальних і художніх стрічок, які демонструвалися, були й українськомовні фільми «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Батьківщина кличе», «На рідній землі». В англійській зоні окупації було проведено 10 кіносеансів, які відвідали 530 осіб. Тут також демонстрували фільми українською мовою, зокрема документальну стрічку «На рідній Україні». Характерною особливістю подібних кіносеансів були обов'язкові виступи перед глядачами офіцерів репатріаційних місій. У їхніх «вступних словах» чи «післямовах» ішлося здебільшого про практичні питання репатріації⁵⁴.

Виникає питання, наскільки заходи з агітації за повернення переміщених осіб-українців до СРСР були ефективними? На нашу думку, стрижневим мірилом їх дієвості є реальна чисельність репатріантів. Факти свідчать, що фінансові та матеріальні ресурси, витрачені на забезпечення заходів із повернення цих осіб у 1948-1953 рр., є непорівнянними з реальною кількістю тих, хто повернувся. У цьому випадку статистика досить промовиста. Наприклад, на «політичну роботу» серед етнічних українців і вихідців з України в таборах західних зон окупації Німеччини в другому та третьому кварталах (квітень-вересень) 1949 р. із республіканського бюджету витратили 1,021,800 рублів⁵⁵. При цьому, у липні, серпні та жовтні того року до УРСР прибуло всього 337 репатріантів. Із них із невідконтрольної СРСР території Західної Європи повернулося лише... 16 осіб⁵⁶. За відомостями відділу репатріації РМ УРСР, протягом січня-листопада 1950 р. до України повернулося 1383 репатріанти. Проте в цій статистиці відсутня деталізація кількості людей, які прибули із західних зон окупації

⁵¹ Там само. Арк. 93-94.

⁵² Там само. Арк. 96.

⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 16.

⁵⁴ Там само. Арк. 20-21.

⁵⁵ Там само. Арк. 3.

⁵⁶ ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9971. Арк. 102, 171; Спр. 9972. Арк. 138.

Німеччини⁵⁷. З іншого боку, статистика засвідчує поступове зменшення чисельності репатріантів. Скажімо, якщо 1950 р. до Львівської області повернулося 90 громадян, то в наступному – 66, а 1952-го – тільки 46 осіб⁵⁸.

Висновки. Після Другої світової війни українці та вихідці з України становили найчисленніший національний контингент переміщених осіб – радянських громадян, які перебували в таборах, контрольованих США, Великобританією та Францією окупаційних зон Німеччини та Австрії, та згідно з ялтинськими домовленостями підлягали репатріації до СРСР.

Попри багатонаціональність громади таборів переміщених осіб, українцям і вихідцям з України разом із громадянами анексованих країн Балтії в радянській репатріаційній стратегії відводилося дуже важливе місце. І не лише через чисельність їх. Масове неповернення українців загрожувало СРСР втратою нещодавно набутого іміджу «визволителя Європи від нацизму», формуванням на заході чергової хвилі політично активної антирадянської еміграції та стратегічно наближало поразку в «холодній війні». Очевидно, що неповернення частини громадян, активна фаза національно-визвольної боротьби, що тривала в Україні, сприймалися в Кремлі та Києві як вагомні чинники внутрішньої та міжнародної дестабілізації режиму.

Погіршення стосунків між СРСР і його західними союзниками та початок «холодної війни» безпосередньо вплинули на зміну характеру репатріації. Обов'язкове (фактично примусове) передання радянській стороні всіх без винятку громадян – вихідців із СРСР після 1946 р. змінило принцип добровільної репатріації. Це супроводжувалося ускладненням доступу радянських репатріаційних місій до місць утримання переміщених осіб і зміною пріоритетів у методах роботи з ними. Головним завданням органів репатріації ставало забезпечення добровільного рішення переміщених осіб про своє повернення на батьківщину, а обмеженість безпосередніх активних контактів із ДР радянська сторона намагалася компенсувати активізацією дистанційних форм впливу. Важливим чинником активізації пропагандистського оброблення переміщених осіб-українців із боку радянських органів репатріації була збільшувана агітація за неповернення, що проводилася в західних зонах окупації Німеччини та інших непідконтрольних СРСР країнах Європи.

Напрямки роботи з контингентом передбачали не лише звичну для попереднього етапу репатріації масову політичну обробку та агітацію переміщених осіб за повернення до СРСР, але й індивідуальний вплив на конкретних людей. Набір методів та інструментів такого впливу передбачав безпосередню агітацію мешканців таборів переміщених осіб, друк і розповсюдження радянської преси та агітаційної літератури (зокрема й українськомовної), демонстрацію художніх і документальних кінофільмів радянського виробництва, регулярну радіопропаганду українською мовою, а також написання індивідуальних і колективних листів особам, які ще залишалися за кордоном. Весь цей пропагандистський контент піддавався жорсткій цензурі.

Практика підготовки та поширення вербального, друкованого, візуального чи епістолярного пропагандистського контенту, орієнтованого на цільову аудиторію переміщених осіб-українців, протягом 1947-1953 рр. демонструвала нестабільність як за кількістю, так і за якістю подібної продукції. Справжньою проблемою для органів репатріації стала організація контрольованого листування з переміщеними особами, які мешкали в західних зонах окупації Німеччини та Австрії. Місцевій владі не завжди вдавалося схилити людей в Україні, особливо нещодавно репатрійованих осіб, писати своїм рідним, близьким, друзям і колегам за кордон листи із закликами про повернення.

На нашу думку, головним критерієм ефективності пропагандистських заходів, що проводилися радянськими органами репатріації серед переміщених осіб-українців з метою повернення їх до СРСР, є реальна чисельність репатріантів. Аналіз джерел свідчить, що витрачені з цією метою фінансові та матеріальні ресурси є непорівнянними з реальною кількістю поверненців. Незначна чисельність репатріантів-українців, які в 1948-1952 рр. поверталися на батьківщину з територій західних зон окупації Німеччини та Австрії, може свідчити про несприйняття радянської пропаганди значною частиною тих, хто так і не повернувся до СРСР.

⁵⁷ Там само. Оп. 8. Спр. 2189. Арк. 76, 142, 153; Спр. 2190. Арк. 42, 53, 92, 128, 185, 206, 261; Спр. 4654. Арк. 4.

⁵⁸ Там само. Спр. 7324. Арк. 35, 121.

REFERENCES

1. Andrieiev, A. S. (2018). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist radianskykh orhaniv repatriatsii sered «peremishchenykh osib» z Ukrainy (1944-1953 rr.)* [Agitational and propagandistic activities of the Soviet repatriation authorities among the "displaced persons" from Ukraine (1944-1953)]. Kyiv: Vyd-vo DIA. [in Ukrainian].
2. Brjuhanov, A. I. (1958). *Vot kak jeto bylo: O rabote missii po repatriacii sovetskih grazhdan* [Here's how it was: On the work of the mission to repatriate Soviet citizens]. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
3. Dyczok M. *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees*. Oxford: St. Antony's College, 2000. 277 p.
4. Halchak, S. D. (2001). *Diialnist radianskykh repatriatsiinykh misii na pochatku «kholodnoi viiny»* [Activities of Soviet repatriation missions at the beginning of the Cold War]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 4, 555-561. [in Ukrainian].
5. Hatsa, O., Korniiuchuk, T. & Sliesarieva, N. (Ed.). *Pamiat zarady maibutnoho. Spohady*. [Memory for the sake of the future. Memoirs]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Keidanskyi, K. (1994). *Tabory dlia peremishchenykh osib u Nimechchyni ta Avstrii. Pohliad na strukturu ta diialnist* [Camps for displaced persons in Germany and Austria. A look at the structure and activities]. *Ukrainska diaspora*, 1-2, 108-123. [in Ukrainian].
7. Kynytskyi, M. P. (2007). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vector)* [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)]. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia». [in Ukrainian].
8. Lysenko, O. Ye. & Dereiko, I. I. (2008). *Krymska konferentsiia 1945, Yalynska konferentsiia 1945*. [Crimean Conference 1945, Yalta Conference 1945]. In V. A. Smolii (Ed.) *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 5, p. 358-360) [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
9. Makar, Yu. I. & Rudyk, S. Ya. (1995). *Problema vydachi ukrains'kykh vtikachiv i peremishchenykh osib Radians'komu Soiuzu pislia Druhoi svitovoi vijny* [The problem of extradition of Ukrainian refugees and displaced persons to the Soviet Union after the Second World War]. *Pytannia novoi ta novitn'oi istorii krain Yevropy i Pivnichnoi Ameryky*, 4-2, 141-146. [in Ukrainian].
10. Maruniak, V. (1985). *Ukrains'ka emigratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhij svitovij vijni. T. 1: 1945-1951*. [Ukrainian emigration to Germany and Austria after the Second World War. T. 1: 1945-1951]. Miunkhen: Akademichne Vyd-vo d-ra Petra Beleia. [in Ukrainian].
11. Minsotspolityky: ponad 3 mln ukraintsiiv pratsiuie za kordonom na postijnij osnovi. *Radio Svoboda*. Ofitsijnyj sajt [Ministry of Social Policy: more than 3 million Ukrainians work abroad on a permanent basis. *Radio Liberty*. Official site]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trudovi-mihranty-z-ukrainy/30087119.html>
12. Podobied, O. A. (2018). *Ukrains'ka planeta DiPi: Kul'tura ta povsiakdennia* [Ukrainian planet DP: Culture and everyday life.]. Zhytomyr: Vyd. O. O.Yevenok. [in Ukrainian].
13. Polyan, P. (2002). *Zhertvy dvux diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskih voennoplennykh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine* [Victims of two dictatorships. Life, work, humiliation and death of Soviet prisoners of war and Ostarbeiters in a foreign land and at home]. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
14. Rudyk, S. (2003). *Pereselennia ukrains'kykh bizhentsiv i peremishchenykh osib do SShA ta Kanady pislia Druhoi svitovoi vijny: prychny, osoblyvosti, naslidky (1945-1953 rr.)* [Resettlement of Ukrainian Refugees and Displaced Persons to the USA and Canada after World War II: Reasons, Peculiarities, Consequences (1945-1953)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Stril'chuk, L. V. (1999). *Ukrains'ki politychni bizhentsi ta peremishcheni osoby pislia Druhoi svitovoi vijny* [Ukrainian political refugees and displaced persons after the Second World War](Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi. [in Ukrainian].
16. Subtelny O. *Ukrainians in North America. An illustrated history*. Toronto-Buffalo-London, 1991. P. 191.
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine – CSAPAU].
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vshchychkh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine – CSASAGU].
19. Zemskov, V. N. (2004). *Repatriacija peremeshchennykh sovetskih grazhdan* [Repatriation of displaced Soviet citizens]. In G. N. Sevast'janov (Ed.) *Vojna i obshchestvo. 1941-1945 gg.* (Vol. 2, p. 331-358) [War and society. 1941-1945]. Moskva: Nauka. [in Russian].